

ADY ENDRE ÚTJA A MUNKÁSOSZTÁLYHOZ

Kétféle magyarázat

Irodalomtörténetírásunkat sokat foglalkoztatta Ady és a proletárszocializmus kapcsolatának a kérdése. Izgató volt ez a probléma; izgató két szempontból is. Egyrészt ezzel az állásfoglalásával provokálta leginkább Ady az uralkodó osztályok közvéleményét; ezen keresztül fejeződött ki legteljesebben új utakra törő forradalmisága. Másrészt saját táborától, a Nyugat körétől is elsősorban ez különítette el; a l'art pour l'art szempontjából ez tűnt leginkább érthetetlennek benne. Természetes tehát, hogy fokozott figyelemmel tárgyalta ezt a problémát, az Ady-irodalom kereste a szokatlannak az indítóokát. S két – egymástól eltérő irányú – magyarázat is kialakult az évek során a kérdéssel kapcsolatban.

Voltak, s a polgári irodalomtörténészek túlnyomó része ide tartozott, akik individuális, s voltak — és ez elsősorban a marxista kritikusokra volt jellemző —, akik társadalmi okokból vélték megérthetőnek a költő életének ezt a fordulátát. Az individuális okokra hivatkozók részben különféle életrajzi esetlegességekre utaltak. Döntőnek érezték a Révész Bélához kötő baráti kapcsolatot, az úri Magyarország értetlenségétől előhívott coriolanus-i dölyföt, dacos sértettséget. Döntőnek érezték Ady költői önadminisztrálását: a sóvárgását arra, hogy közönséget, biztos orgánumot és védelmező tábort tudjon maga mögött. Vagy pedig elsődlegesen pszichológiai-alkati okokat tételeztek fel. Így pl. Hatvany Lajos a nyugtalan, szilaj pénzvágtyát érezte primer mozgatónak; „álcázott tőkedicsoítés-ként” könyvelte el Ady szocialista jellegű megnyilatkozásait. Mások, mint pl. Babits Mihály vagy Sík Sándor — kiszélesítve ezt a gondolatot — az individuális értelemben vett

életigenlést, az egyéni életélvezés, a „kiélés” szenvedélyét, „a nagy életszomjat” vélték meglegelni a társadalom-változtató indulatokban is. Volt olyan álláspont, mint pl. a Vajthó Lászlóé s a Schöpflin Aladáré, mely szerint a sajátos adys temperamentum, a szélsőségekbe sodró örök alkati ellenzékiség, a soha-meg-nem-elégedés vitte el a költőt a szocialistákhoz. Ahogy Schöpflin írta: „az ellenzékiség mint öncél az idegeiben élt”. S volt végül olyan nézet is — a Szerb Antalé s a Vatai Lászlóé — amely szinte a rokokó főurak pásztori játékaival, idilli vágyával vetette össze Ady vonzódását a proletariátushoz: a túl rafinált szeretett volna e szerint az értelmezés szerint menekülni a maga világából, az vágyott „az egyszerű, jóságos, komplikációmentes élet” után.

Minden eltérés mellett is közös volt ezekben az álláspontokban: a kiindulási pont. Midegyik magyarázat elsősorban a magányos embert, a pusztá individuumot tartotta szem előtt. Arra vetette a hangsúlyt. Éppen ezért szögesen eltért ezektől a nézetektől az a szemlélet, melyet főképp — de nem kizárólagosan — a marxista kritika képviselt, s mely elsősorban nem az elszigetelt énből, de a társadalmi emberből indult ki. Persze, nem utasítja el ez a nézet sem az individuális okok közrejátszásának a lehetőségét, de nem ezeket véli döntőknek. Nem a különféle élettrajzi, alkati s pszichológiai tényezők összjátéka vitte e szerint a magyarázat szerint a szocialisták táborába Adyt, hanem a magyar valóság következetes, mély megélése, a történelem mozgásának teljesebb értése, odavitte a nem-individuális, de humanista-közösségi értelemben vett teljesség-igény, az értelmes élet vágya, reménye.

Csöppet se véletlen — s emellett az álláspont mellett ez már egymagában érv —, hogy nem a forradalmi dagály-, de a forradalmi apály-években teljesedett ki Ady szocializmushoz való vonzódása. 1908 után került ő igazán közel a proletariátushoz, akkor, amikor egy megelőző — viszonylagos — lendület, az 1905—1907 közötti évek válsága után mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban lefelé menő szakaszban, visszaszorulóban volt a munkásmozgalom. Az individuális okokból eredő

s így világnézetileg, gondolatilag kellőképp alá nem támasztott vonzódás ilyenkor általában nem fokozódni, de megszűnni szokott. Csak ott nem okoz törést az ilyen átmeneti visszazuhanás, hol nem egyéni-pszichológiai, de döntő súllyal társadalmi okok hajtják az egyént. S ha Ady egy próbára tevő apály-szakaszban, 1908 után jutott el a szocialistákkal való maradéktalan fegyverbarátságig: ez már egymagában jelezte, hogy állásfoglalásában nem valamiféle individuális, de társadalmi ok volt a fő mozgató. S erre utal a fejlődés tanúsága más vonatkozásban is. Nem önmagában élt Ady szocializmushoz való viszonya: a látókör változásával, szélesbedésével alakult az együtt. A világnézet tisztulásával, a társadalmi ember tudatosodásával, a forradalmiság érlelődésével volt korrelatív.

Az elutasítástól az elfogadásig

Messziről, a falusi Magyarország mélyeiből érkezett el Ady későbbi önmagához, igazi énjéhez, a munkásosztályhoz való viszonyát nézve is. Az előítéletek sűrűjén kellett átvágnia magát, hogy a szocializmus perspektívájának vállalásáig lassan eljusson. Szinte jelképes egy tőle feljegyzett életrajzi adat: 1898. március 15-én ott állt a fiatal, alig húszéves mezei jogász Pesten a Múzeum-kertben a szokásos egyetemi ünnepség résztvevői közt, s megbotránkozva figyelte, hogy „munkás-marseillaise”-t éneklő szocialista tüntetők kapcsolódtak be a kegyeletes tiszteletadásba. „Nagyon fel volt pedig háborodva akkor e soroknak ünnepi hangulatában megzavart írója — jegyezte fel erről az esetről néhány évvel később már gúnnyal a költő. — Sokadmagával hangosan fakadt ki az ünneprontók ellen. Volt egy kis összetűzés is. Kapott is egy-két oldalbaütést az összebomlott tömegben”. Ez volt Ady első találkozása a szocialistákkal. Verhovay Gyula hajdani párthívének, Erdélyi Gyulának, ennek a züllött életű, alkoholista, lelkesen magyar s dühödten antiszemita zugújságírónak, elvetélt írónak, ennek a korai Krúdy-figurának a társaságában

kószált a fiatal Ady ekkoriban Pesten. Az ő szemével látott. A süllyedő, dekadens falusi Magyarország szemével nézte a világot.

S így látott még az érzelmi lázadás idején a debreceni, sőt a kezdő nagyváradi újságíróskodás éveiben is. Egyik cikkében kicsúszott ugyan a tollából ez a kifejezés: „a szocializmus, a távoli jövő zenéje”, de néhány nappal később, mint „tartalmatlan frázist” (lehet ugyan, hogy szerkesztőjének, Bartha Mórnak a követelésére) már vissza is vonta ezt a kitétel. Szocializmushoz való viszonyában a falusi Magyarország két jellegzetes, szokvány vádja volt még uralkodó: a hazafiatlanságé s az eszménytelenségé. Éppúgy, mint az úri-vidéki társadalom egésze „a nemzeti érzést” és az „crkölcsi ideálokat” féltette ő is a szocialistáktól. 1900-ban is elítélte még pl. március 15-i cikkében „a hamis istent”, a „csábító fantomot”, elítélte „a hazug apostolok őrzöngő tanait”: „elborulva nézett a piros lobogóra”. Mert annak ünnepe — az ő szavaival szólva — „egészen mást jelent, mint amit a miénknek kellene jelenteni”. „A hazatagadás piros lobogója” volt az szerinte, mely egyben az eszmények nélküli világ üzenetét hozta, azét a világét, hol egyedül „a kenyérgyűjtés” a cél, s hol az emberek „hidegek és önzők”, s a vágy nem ideálokért, de „kenyérért ordít”. Megírta ekkor már Ady az érzelmi lázadás kimagasló versét, *Az én menyasszonyomat*. De ha érzéseiben már nem is, gondolataiban még nagyon is a falusi Magyarország foglya, felneveltje volt.

Nagyvárad azonban, mint annyi minden másban, ebben a vonatkozásban is szemeket nyitott: a haladó polgári gondolat-
tal való megismerkedés megváltoztatta a fiatal költő szocializmushoz való viszonyát is. A falusi Magyarország mind a politika, mind az eszmék síkján szűk provincializmussal „quantité négligeable”-ként, pusztá rendészeti ügyként kezelte a szocializmust: a liberális demokratizmus igazságait megélt költő viszont kényszerült már felfigyelni arra, hogy itt a század egyik nagy politikai-ideológiai hatalmáról van szó. Olyan áramlatról, melyet minden szellemi rangjára valamit

adó embernek, „minden világos fejű embernek” komolyan kell venni s ismernie illik.

Olyan barátok vették körül ekkor már Adyt, kiknek könyvtárában, mint pl. a Fehér Dezsőében, meglelhetőek voltak a különféle, magyarul megjelent szocialista írások is. Tudott ekkor már a költő Mommsen híres végrendeletéről. Valószínűleg azt is tudta, hogy olyan nagy szellemek, mint Zola, Shaw, William Morris, Walter Crane, Anatole France, Meunier, Rodin stb. rokonszenveztek a szocialistákkal. Magyar viszonylatban két bálványozott idősebb barátja, Bródy Sándor s Ujházy Ede hirdette magáról: „én szocialista vagyok”. Láta, hogy „ügyvédek, jeles agyvelejű hírlapírók, orvosok, kereskedők nyíltan vallják, hogy ők szocialisták”. Legkedvesebb folyóirata, a Bródy szerkesztette *Jövendő* Bebeltől, Jaurèstől, Vanderveldetől, Csizmadia Sándortól, Bokányi Dezsőtől hozott írásokat, s külön rovatban, *Forradalom* címen közölte folyvást a munkásmozgalom külföldi és hazai híreit. Ani a falusi Magyarország felől nézve még rendőri ügynek tűnt, annak ismerete a tudatosodó intellektuell előtt már a kultúráltsághoz is hozzátartozott.

S a szellemi élet példája mellett hatott már ekkor a költőre a munkásmozgalom észlelt mérete is. Egyre világosabban kényszerült látni, hogy a proletariátus óriás erő. Tudta már az akkori Ady, hogy „imponáló tömegeket hódított meg . . . a szociáldemokrácia”. „A világ demokratizálódik, sőt szociáldemokratizálódik” — írta tréfásan, de komolyan gondolva. S nemcsak külföldi példákön észlelte ezt, de hazaiakon is. Láta, hogy „szociáldemokrata gyűlésekre hajtja össze a nyomor a proletárok ezreit” szerte az országban, s hogy a sztrájkok „egyre sűrűbbek és keserűbbek”. Felfigyelt rá, hogy május elsején milyen tömeg vonul. „Vörös lobogók alatt rengeteg ezer ember ünnepel ma Magyarországon — írta pl. 1903. május elsején. — Belereszket a gyöngeszívű, annyi”. S észre vette, hogy közvetlen közelében, Biharban is „nagyon terjed . . . a szociáldemokrácia”.

Az ország jobbjai közé tartozott a nagyváradi munkásmoz-

galom a század elején. Olyan szervezők működtek akkoriban ott, mint pl. a későbbi kommunista népbiztos, az Adytól is becsült fiatal Vantus Károly. Sztrájkokkal is nemegyszer megmutatta itt a munkásság a maga erejét és szervezettségét. A magyar elesettségben s öntudatlanságban sziget volt Várad ebben a vonatkozásban is.

S a fiatal újságíró, aki addig a dzsentroid értelmiség tipikus tagjaként a tudatlanságból csinált erényt: mindennek hatására kötelességének érezte, hogy tájékozott legyen. Munkásgyűlésekre járt, a helyi szociáldemokrata vezetőkről készített riportot, írásaiban feltűnt Marx, Bebel, Jaurès, Vandervelde neve, s rendszeresen figyelni kezdte a *Népszavát* is. Sőt, 1903 nyarán a nagyvárad kereshedelmi alkalmazottak szakegyletében már a tudományos szocializmusról tartott előadást. A szemellenző lehullt. A szűk látókörű provinciális elzárkózástól eljutott Ady a proletárszocializmus jelentőségének a felismeréséig. S ő, aki még nemrég az idealizmus és a haza nevében támadta a szociáldemokráciát, most már szembeszállt mindazokkal, „akik még mindig szolgabírói bölcsességgel ítélik meg a szocializmust”, szembeszállt az abban „rémekeket látó” „gyáva-sággal és korlátoltsággal”. Akkoriban, 1903 márciusában hangzott el a parlamentben Bartha Miklós híres frázisa: „a szocialisták hazátlan bitangok”. S Ady ekkor már azok közé az újságírók közé tartozott, akik szenvedélyesen tiltakoztak ez ellen a szájhősködés ellen: „Ez a fiatal hazátlan bitang jobban ég és küzd a magyar rögért, ezért az országért, mint Károlyi Sándor egész fajtája” — írta pl. egy fiatal szocialista politikusról, a későbbi kommunista népbiztosról, Szabados Sándorról. S ha a modern kor idealistáiról, eszményhívóiról, „Uecharjairól” kellett szólnia, első helyen említette köztük „az új prófétákat”, a szocialista agitátorokat, ezeket „a sűrke apostolokat”. A szocializmushoz való viszonyának átalakulása is visszatükrözte, hogy Debrecenből Nagyváradra érve nem egyszerűen csak hírlapírói állást cserélt: emberileg, szellemileg költözött más helyre — a Faluból a Városba, a feudális Magyarországból az érlelődő új polgári Magyarországra ért.

*A munkásmozgalom mint a liberalizmus függvénye
(1900—1904)*

Persze, a szocializmus tényének a tudomásulvétele nem jelentette egyben perspektíváinak vállalását is. Eljutott Ady 1900 után az úri Magyarországra jellemző eszmei-politikai elzárkózástól az elismerésig, de ez még nem volt azonos az igent-mondással. Ráébredt a költő, hogy „szandárszuronnal, tolonckocsival” s szolgabírók pökhendiséggel a szociáldemokrácia nem intézhető el, de nem önálló erőt, hanem a polgári törekvéseket előrevivő segédcsapatot volt hajlandó látni mindössze benne. Ez a „mindössze” azonban így is egy világot jelentett. Ne feledjük: az úri Magyarország volt itt a mérce.

Mint liberális demokrata határozottan igent mondott már nagyváradi éveiben Ady a munkásság pártjára: a következetes antifeudális és antiklerikális erőt egyértelműen becsülte benne. „Vajha rossz jósek volnánk, de megérjük még, hogy a fekete lobogót nem gyűrheti le a szocialista veres lobogón kívül semmi ebben az országban” — írta pl. egyik 1901-es cikkében. S már ekkor úgy vélte, hogy „könnyen választhat a magyar ember, ha csak a vörös és a fekete lobogó közt lehet választani. A feketét sohasem választhatja”. S ez a meggyőződés mind jobban erősödött benne. 1903-ban már úgy ítélte meg, hogy „a régi liberalizmus nem ér semmit”, „nem tud sikerrel küzdeni a reakcióval”, s így „az igazi liberálisok” kénytelenek szimpátiájukkal „a fekete lobogó egyetlen kemény és harcias ellensége”, a szociáldemokrácia felé fordulni, azt kell, hogy tekintsék „utolsó mentsvárnak”. A szocialistákban látta a magyar közélet egyetlen olyan szervezett erejét, mely gerincet s erőt tud mutatni az agrárius-klerikális reakcióval szemben. „Nálunk úgy növekszik a klerikalizmus, s fogy a régi liberális gárda, hogy idestova az is szociáldemokrata lesz, aki nem akar” — hangzott a megállapítása.

S ugyanezt a tanulságot sugallták szerinte a külföldi példák is: a haladó polgári törekvéseknek világszerte a szociáldemokrácia volt szerinte az egyetlen biztos támasza. „Franciaország

szociáldemokrata segítségével számol le a reakcióval” — hangoztatta a Combes Dreyfus-pör utáni polgári radikális Franciaországról. S idézte Németország példáját, ahol a klérussal folytatott ún. kultúrharc idején egyszerre csak kényszerült észrevenni a liberális tábor „az addig lenézve is rettegett szociáldemokratákat”. „Nini! Hiszen ezek liberálisok igazán — jelenítette meg cikkében Ady a német polgárság belső változását. — Ezek nem kutatják a vallást, s a fejeiket ütik a klerikálisoknak, hogy meg ne sántuljanak. És ma már milliomosok, gazdag polgárok, bankárok, kereskedők, nagyiparosok szociáldemokraták.”

S egy ilyen — a németországihoz hasonló — fejlődést szeretett volna látni Ady idehaza is. Azt akarta, hogy a liberálisokban megérjék végre a felismerés: „közeledni kell a szociáldemokratákhoz”. És fordítva, elvárta, hogy a magyar munkásvezérek is közeledjenek azokhoz, „kik liberalizmus nélkül el nem tudnák képzelni az állami és társadalmi életet”. Szabadelvűség és szociáldemokrácia egybehozása volt számára a cél. Osztály-jellegét elvesztő, „megtisztult liberalizmusnál” többet nem jelentő, de a proletariátus tömegerejét mégis maga mögött tudó liberális-demokrata pártot akart látni a munkásság pártjában. Nem a saját törvényei, de a haladó burzsoázia szemszögéből ítélkezett róla. Mint a liberalizmus tartalékseregét, a váradi Ady a munkásmozgalmat már nagyra értékelte, de mint önálló társadalmi célokkal rendelkező erőt nemhogy nem vállalta; ellenkezőleg: a legtöbb esetben szemben állt vele.

Igaz: egyes cikkeiben „a nagy tőke hivatásos ellenfelének” nevezte magát már ekkor is Ady, megvető szavakat ejtett a tőke legundorítóbb válfaja, az uzsoratóke, „a kiszipolyozó tőke” ellen, hirdette a „nagy vagyon átkát”, s vallotta, hogy „lelkében ma már minden dolgozó ember szocialista”. Az ilyenfajta elvont megnyilvánulások azonban nem gátolták abban, hogy a tőke és a munka kiéleződő konkrét harcaiban a saját liberális-demokrata világnézetének megfelelően mégiscsak egyértelműen a tőkésék mellett foglaljon állást. Sztrájkol-

tak a nagyváradi építőmunkások? A *Nagyváradi Napló* cikke együttértett velük, de ugyanakkor dicsérte a vállalkozónak, Rimanóczyinak a humanizmusát is, s igyekezett megértetni a sztrájkolókkal: nem volt igazuk, mikor letették a munkát. Támadás történt a nagyváradi városházán a Moskovits-féle tőkéség egyik panamaszágú üzelete ellen? Ady azonnal cikket írt Moskovits Adolfnak, ennek „a derék self-made-man”-nek a védelmében s hangoztatta: „nem azokon kellene kipróbálni a szocialista pörölyt, akik verejtékezve dolgoznak maguk is”. Megsokasodtak 1903-ban Biharban a sztrájkok? A *Nagyváradi Napló* rögtön állást foglalt a „naplopó”, „izgató, népbolondító és dologtalanul élő agitátorok” ellen, s még szignált Ady-cikk is szólott ellenük.

Persze, hivatkozni lehet itt arra, hogy a *Nagyváradi Napló* szellemének s érdekeinek tett szükségszerű újságírói engedelmény volt mindez csupán. Nehezen, gyanús pénzügyi műveletekkel tudta csak fenntartani Fehér Dezső a maga kis lapját, szüksége volt a helyi tőkésék támogatására, s Adynak mint szerkesztőnek respektálnia kellett ezt a szempontot. De bármilyen indokolt is ez a feltételezés, mégsem fogadható el egyetlen érvként. Nemcsak anyagilag, a „lapérdek” felől: világnézetileg is meg voltak alapozva Ady ekkori tőke-melletti állásfoglalásai. A liberalizmus eszmevilágának nemcsak anti-feudális következtetései, de korlátai is ott éltek benne. Tréfásan mondta, de komolyan gondolta: „nekünk erőnek erejével kellene a kapitalistákat csinálni, hogy legyen kik ellen küzdeni a szocialistáknak”; a liberális polgárság uralmának a kivívásában és megszilárdításában akarta látni ekkor még a költő a munkásmozgalom egyetlen funkcióját; mikor mint külön logikájú osztályharcos erővel, mint a tőke ellenfelével akadt össze vele, meghűlt a hangja. „Őrült hallucinációként” ért hozzá ilyenkor „a modern proletárok új Marseillaise-e”, „kioktatott, lármás agitátorokról” kezdett szólni: idegesítette a „vörös demagógia”, „a szélső szociáldemokrácia” „kocsmái hangja”, a „zöld vezetés”, s a „még zöldebb propaganda”. Elvontan nézve nemegyszer igaza volt ugyan ezekben a

kritikai észrevételekben. De összefüggéseikben véve mégis tévesztettek voltak bírálatai. Nem belülről, de kívülről jöttek. A részleteket nagyították fel az egész ellenében. S így az előítélet szavai voltak s nem az értéséi. Azt jelezték csupán, hogy működött a liberális polgár torzító látása.

Igaz, egyetlen vonatkozásban mint önálló politikai erő is imponált Adynak a szociáldemokrácia: vonzotta a benne fellelhető lelkesedés, hit. Mint mélyen élő egyéni-emberi tulajdonság hozzátartozott Ady Endréhez a teljességvágy, a nem-belenyugvás, hozzátartozott az álmokat szerető jókais lélek. A szárnyaló, merész terveket, „az ember teljes felszabadítását” célzó álmokat éppen ezért már ekkor is csodálta: megvolt előtte a hívő életeknek a rangja, becsülete. „Hívő”, mondta pl. elismerően Vantus Károlyról, erről a „nagyon intelligens arcú és fejű” „fiatal ácslegényről”. „A Perczedenekben van hit. A hit pedig nagy Messiásokat avat” — jegyezte meg másutt az egyik szociáldemokrata helyi vezérről. „Bele-
reszket vagy beleittasul az ember. Ha fél is tőle, megcsodálja” — állapította meg a programot adó munkásmozgalomról. S épp a hit okán így vallott róla: „Jelen világra jövő világ még nem száguldott soha ily gyönyörűségeken, ily hatalmasan, ily hittel.”

De minden sóvárgás s nosztalgia ellenére is hiányzott még ekkor Adynál az a világgép, mely ennek a szubjektív indítékokból eredő vonzódásnak objektív, gondolati támaszt adhatott volna. A hívő élet pusztá elvont vágya a liberális szkepszist nem gyűrhetette le. S ami hitnek tűnt a jókais álmokkal élő lélek előtt: csak fanatizmust látott abban a liberalizmus mindenben kétkedő „okos embere”. Hívő embereknek vélte Ady a Vantus Károly-féle szocialista agitátorokat? De ugyanakkor „vadnak és fanatikusnak” is. S minden vonzódás ellenére is kísértett benne a liberális értelmiségiek jellegzetes kórja: a tömegektől való félelem. S megszólalt az az Ady, aki idegenkedett „a fanatizálható, elvadítható tömegektől”, aki bármennyire rokonszenvezett is a néppel, azonosulni nem tudott vele, s a szeretet ellenére is így vallott róla: „Három lépésről szeretjük a

felséges népet.” Felébredt a liberalizmus hagyományos kultúra-féltése, megjelent a heinei dilemma, s kísértett a kétely: „Hogy vajon, kiknek van igazuk, a tőkéseknek, kik kegyetlenek, de szép dolgok művelői, tiszták, ápolat-kezüek és kellemesen élők, avagy az elnyomottaknak, kik vadak, rosszindulatúak, piszkosak és kellemetlenek?” Kérdőjeleket rakott, nem tudta elfogadni az önálló osztálycélokkal rendelkező proletárpolitikát a liberális demokrata belső bizonytalansága.

S nem hozott változást ebben a vonatkozásban Ady 1904-es párizsi tartózkodása sem. Az eluralkodó romantikus anti-kapitalista hangulatok hatására csak az előjelek cserélődtek fel, de gondolatilag-tartalmilag nem módosult semmi: lényegében változatlan maradt a költőnek a szociáldemokráciához való viszonya. Hiszen a nagyváradi Adyra jellemző liberális, nyárspolgári töketiszteletnek nem tagadása, hanem fonákja, kiegészítő torzképe volt csupán az új párizsi Ady arisztokratikus, artisztikus tőkeutálata. A Homais-típusnak Des Esseintes herceg a visszáját képviselte csupán, és nem ellenfelét. Ha a liberalizmus pozitív előjellel szerette volna a polgári demokrácia segédcapatának, függvényének látni a szociáldemokráciát, az arisztokratikus tőkeellenesség negatív előjellel tette ugyanezt: a polgári demokrácia elleni érveket a szocializmusra is érvényesnek vette. A proletariátust — többek közt Péguy, Szabó Dezső példája is tanúskodik róla — úgy kezelte mindig ez a szemlélet, mint álcázott burzsoáziát, mely anyagiasság kérdésekre a tőkésekhez hasonlóan anyagiasság válaszokat ad. S ez a torzító egyoldalúság jellemezte első párizsi útja idején Ady látását is: a kapitalizmust érő bírálatot átvitte a szocializmusra. Annál könnyebben tehetette ezt, mert az 1904-es Franciaország polgári radikális kormányában, a Combes-kormányban jelen voltak a szocialisták is: egynek tűnt a polgári radikális politika s a szociáldemokrácia; a hamis nézetet a látszat igazolta.

Nem a tőke tagadását, hanem — mint minden polgári társadalmon belül maradó tőkeellenesség, mint minden romantikus antikapitalizmus — a kapitalizmus édes gyermekét

vélte felfedezni 1904-es cikkeiben Ady Endre is a szocializmusban, a tőke világának folytatását látta csupán benne. S ha a polgári demokráciáról szólva felpanaszolta, hogy „a kenyér lett úr minden mezőn”, s hogy a szép álmok álmodóinak „demokrata öklök” csapnak az arcába, akkor a szocializmusra nem mint ennek a világnak az ellenszerére, de mint ezzel egyneműre gondolt. Hiszen a szocialisták is „gyűlölik” szerinte az intellektuális kultúrát, azok is csak az érdekre néznek, s a szellem kalandjának egy munkásügyi reform kigondolásában szabnának határt, s nem az „igazi gondolkodót”, de „az utca szájas handabandázóit” becsülik sokra. A polgári demokrácia észlelt közönségessége, kultúraellenessége az ekkori Ady szerint a szocializmust is kompromittálta. Ez érteti meg, hogy „a szocialista menyországban” való hitet csak gúnyval emlegette, s Párizsból hazatérve *Búcsú Siker-asszonytól* c. versében élete alternatíváit, kínálkozó érvényesülési útjait felmérve, a szocialistákhoz való fordulás lehetőségét is gőggel elvetette. „*Ügyes kellner-had famulusa tán? — Éhes szemben vörös, vadító posztó, — Legyek neves hős kis kenyércsátán? — Fussak kegyért én, született kegyosztó?*” A hangulati együttes — a „kenyércsata”, a „kellner-had” és a „vörös, vadító posztó” egybekeverése mutatta: a kapitalizmus prózája elleni tiltakozás itt egyben a szocializmus ellen is vétót jelentett. Egyenlőségjelet rakott a burzsoázia és a szocializmus világa közé a romantikus anti-kapitalizmus, az irracionális antikapitalizmusa: mindkettőt egyként elviselhetetlennek, egyként szürkének, az anyagiasság mesék nélküli, eltömegesítő, műveletlen rideg világnak tekintette.

A szocializmus mint művész-hangulat (1905–1908)

A liberális demokratizmus eszmei meghaladását, a következő demokratizmushoz való eljutást jelentette Ady életében az 1905-ben kezdődő időszak, az érzelmi forradalmiság időszaka: minőségi változás állt be ekkor a szocializmushoz való viszonyában is. Ugyanaz a költő, aki még 1905 elején is, mint „a

meg-nem-értett tanok romboló világáról” beszélt az önálló szociáldemokrata politikáról, mind határozottabban kezdett igent mondani már erre a mozgalomra: a szocializmus perspektíváját egyre következetesebben vállalni tudta. Olyan hőfokú volt ekkor már benne a magyar ugart támadó indulat, hogy ennek minden befogó korlátot szét kellett vetnie. Hisz a jövő felé való nyitottság nélkül nincs forradalmiság, még érzelmi forradalmiság se: az előítélet mindig megbéklyóz, bent rekeszt a tagadott világban. Ady kiteljesedő forradalmisága a szocializmussal kapcsolatos fenntartásokat is kellett, hogy omlassza.

Annál is inkább így kellett ennek történnie, mert nemcsak a belső eszmei fejlődés törvényei, de különféle közvetlen élettrajzi-társadalmi élmények is vitték a költőt ebbe az irányba. Éjszakáinak ekkor lett társa a szocialista vonzódású Révész Béla. S ez a barátság a nevelő hatásúak közé tartozott: kapukat nyitott a *Népszava* felé. S egyébként is: az orosz forradalom esztendeje volt 1905. Ez volt az az idő, mikor a *Földindulás* szavaival szólva „a proletárság visszaadta a népet a népnek”. Idehaza is fellendült ekkor a munkásmozgalom. Zajlottak a koalíció elleni harcok, s megmutatkozott a magyar munkásosztály impozáns ereje. Ady mint darabont újságíró közvetlen fegyverbarátságba került ekkor a szociáldemokratákkal. S ha a távolság fantomokat gyártott, az élettrajzi közelség ellenkezőleg: űzte a rémeket. S betetőzte végül ezt a fejlődést a költő 1906/7-es párizsi útja.

Épp akkor, mikor másodízben érkezett Ady Párizsba, kezdte el Clemenceau a maga harcát a polgári társadalom nevében a szocializmus ellen. S a költő, aki először inkább vele értett egyet, figyelemmel kísérve ezt a küzdelmet, olvasva a lapokat, látva a párizsi utcát, mindinkább a szocialisták oldalára állott. A különféle sztrájkok, az elektromos munkások s a pékek nagy sztrájkja (a forradalmi szindikalizmus diadalmas évei voltak ezek!) mind nyilvánvalóbbá tették számára a munkásosztály erejét, igazát. S „Anatole France vallása”, a nagy író szocialistákhoz való fordulása is ekkor lett élménye.

S mindennek hatására megért benne a felismerés: a szocializmus az emberi jövő egyetlen záloga. S ha a falusi Magyarország neveltje valaha Debrecenben és a kezdeti váradi években még idegenkedve zárkózott el a munkásmozgalomtól; ha a nagyváradi újságíró még csak mint a polgári liberalizmus törekvéseit előrevivő politikai erővel, mint a polgári demokrácia „artalékseregével” volt hajlandó számot vetni vele: az érzelmi forradalmár már a proletariátus hozta távlatokat is vállalni tudta. Nyitott lett a tekintet a jövő felé.

Mint a „történelem parancsát”, nagy igazságát, „a legnemzetközibb, legáltalánosabb, legvilágformálóbb tömegeszmet”, mint „új reformációt” értékelte ekkor már Ady a szocializmust. Az új megváltó erőt, a modern kornak mintegy a vallását vélte fellelni benne. Vonzotta a szocializmus előjövő világának szépsége, varázsa. Bízott benne, hogy ott fog csak majd egyszer kiteljesedni igazán az ember: a munkásmozgalom jelenének nem egy mozzanata garanciát adott neki erre. Mindenekelőtt garanciát adott az, hogy behatolt ezen a inozgalmon át az eszmélni kezdő tömegekbe a nagykorú emberség két lényeges ismérve: a műveltségvágy és az emberi méltóság kevély érzete.

„Szocializálni kell a tudást és a műveltséget” — ez volt Ady szerint a szocialisták „egyik szent dogmája”. Nem féltette tőlük immár a kultúrát. Ellenkezőleg: „új művészet, új szépség” eljövételét várta győzelmüktől. Hiszen látta már Párizsban, hogy „a szocialisták nevelik az új komolyabb színházi publikumot”. S idehaza, Budapesten is egy zongorázó diákot hallgató utcai tömegben vélte csak meglesni „éhet a szépnek”: „Ezekből a budapestiekből lehetne egy új üdvhadsereget csinálni — írta — a szépség üdvhadseregét”. S éppen ezért csak gúnyolódni tudott azokon „az öreg esztétákon”, akik „a szocialista vandáloktól” óhajtották menteni a szépet. Ő másfajta hittel élt: a kultúra jövőjének biztos zálogát jelentette számára a munkásmozgalom.

S jelentette egyben az emberi méltóságérzet biztosítékát is. Nem véletlen, hogy a *büszke* jelző tűnt fel gyakorta írásaiban,

ha a munkásságról beszélt. „*Mégis büszke a ti fejetek*” — hangoztatta a *Csák Máté földjén*. Vagy ahogy *A legszentebb csók* írta: „*Büszke úr, ember lesz — Minden csókos lény is — A kóbor szegény is*”. S prózai cikkeiben is „a világmegváltás modern tudatos büszke katonáiról”, a „büszke magyar munkásról” szólt. Látta, hogy daccal, emberhez méltón, fenntartott fejjel élt az, ki bekerült „a szervezett munkásemberek ezrei” közé. Kiegyenesítette itt a gerinceket az osztályöntudat. Látta, hogy sorra jönnek ki a szociáldemokrácia nevelőiskolájából azok az emberek, kik „egy önérzetes gondolattal kardot, pénzt, bojtot, mindent legyőznek”. Észrevette „a munka és a munkásönérzet csodálatos, civilizáló hatását”. Látta felnőni a munkásmozgalomban — a szocialista jövőnek mintegy az ígéreteként — az önmagukban bízó, nagykorú életeket. S reménykedett benne, hogy emberré fog válni, meg fog „istenülni” a szociális szabadság jövő világában valóban az ember. S megvalósul a jobbak századokon átnyúló büszke, merész álma. „Élet és művészet megcsókolja egymást” — mint az *Anatole France vallása* írta. S olyan lesz az élet, mint valami zene. A szépség lesz benne úr. Lesz távlata, varázsa.

A saját méltóságát érző, tudással felszerelt, bátor, büszke ember, az igazi ember ígéretét jelentette 1905—1908 között már Ady számára a szocializmus eljövő világa: visszhangzott benne a szocializmus eszméire — mint legfőbb mozgó — a kiteljesedett emberség vágya, a humanizmus-igény. De ugyanakkor — s itt ütközött ki az érzelmi forradalmiság belső ellentmondása — elvont maradt csupán ez az igenlés: elbizonytalanodott a konkrét harcokban. A jelentől futni, menekülni akaró, nyugtalan indulat, az érzelmek diktált, az szabott itt törvényt, s nem a valóságot felmérő értelem. Egy már-már szinte vallásos érzés, valamiféle homályló megváltódás-vágy vitt a szocializmus felé, s nem a meggyőződés, nem a szilárd tudás. Mítosz volt ez a hit s nem megélt valóság. Mint ilyen,

alkalmas volt arra, hogy a munkásmozgalom távoli céljait kedvesekké tegye, de a mindennapok harcainak vállaltatására már nem volt elegendő. Így alakult ki az a kettősség, hogy elvált egymástól a távlat s a hozzá vivő út; vonzott a messihi cél, de taszított az érte vívandó küzdelem; az elvont felismerés nem konkretizálódott a napi harcokban; az absztrakt, távoli kérdésekben való egyetértés szétbomlott gyakran a konkrét dolgokban. A hangulati szférába tartozott itt még a szocializmus-hoz való vonzódás, s nem a világnézetibe.

A korszak vége felé, 1907 második felében *Julis és gazdája* c. novellájában a költő maga is beszélt egy ilyenfajta hangulati szocializmussal élő művésztípusról. Megjelenítette Torb Ödönt, a magát profétának hívó divatos író. „Forradalmárnak” vélte magát a novella hőse: „a kivénült erkölcsöket taposta, pocskolta” folyvást műveiben. Azok közé vitte el így úzó, nyugatalan elégedetlensége, „akik gyűlölettel és hittel vannak tele. Akiknél a létező dolog ostromlása nem irodalom. Hanem igenis: vallás, reménység, táplálék, erő”. A szocialisták közé sodródott Torb Ödön. De közben „vérben, érzésben, hibában, bűnben — mint Ady megjegyezte — azok közül való volt, akiket ostorozott”. Szép dolgokat tudott írni a lent igazáról, de képtelen volt a konkrét helytállásra; szeretete az emberiséget, de az egyes embert nem, a távoli általánosságok elfedték előle a mellette levőket. Hiába írt pl. a szercelem jogáról, hiába magasztalta a holnap előítéleteket megvető, öntudatos dolgozó asszonyát: kidobta házából a megesett cselédlányt. Jövőt-idézése csak — a költő találó, jellemző szavával — „művészhangulat” volt, s nem „hit”, világnézet. Absztrakció maradt a szocializmusa.

A nagyság ismérve, hogy önmagával szemben is tud könyörtelen lenni: novelláját írva Adynak részben talán Bródy Sándor, a *Dada* írója, a „cylinderes Tiborc”, de részben talán saját maga, a hangulatok törvényei szerint élő érzelmi forradalmár volt az ihlető modellje. Csak visszájára fordította a *Julis és gazdája* azt a gondolatot, melyet nem sokkal előbb a *Csák Máté földjén* pozitív előjellel így fogalmazott meg:

„*Én beteg ember csupán csak várok — Vitézlő harcok nem lehetek — De veletek ujjong, vív, száguld a lelkem*”. Más-más látószögből — az egyikben bírálón, a másikban pedig átköltőisítve —, de ugyanazt a gondolatot fejezte ki mind a novella, mind pedig a vers. Felmerült bennük a „lélek” harcának s a tényleges harcnak, az elvont igenlésnek és a konkrét küzdelemnek a szembeállítás. Felmerült szavak és tettek diszkrepanciája. Vonzotta Adyt, az érzelmi forradalmárt, a szocializmus elvont távlata, a konkrét tetteket azonban nem vállalta érte. S mintegy ennek a belső rendezetlenségnek eszmei tükréként feltűnt írásaiban a „művész-hangulatú” szocialisztikus vonzódásoknak két botlató jegye: megjelent egyrészt egyén és közösség, másrészt pedig harcoló élet és álmodó élet szembeállítása.

„Egyén”, „egyéniesség”: ez volt az érzelmi forradalmár számára az egyik legfőbb eszmény, ez volt a Művész visszatérő, örök varázsszava: szükségyszerű tehát, hogy idegenkedve nézett ez a típus mindenfajta tömegmozgalom egyént megkötő erős fegyelmére. S ugyanaz az Ady, aki az egyik pillanatban a szocialistákhoz forduló Anatole France dicséretét zengte, a másik pillanatban már a szocialista-ellenes Rémy de Gourmont individualisztikus-anarchisztikus nézeteit tette megáévá, s az „érdekközösségen”, „hasonlóságon” alapuló „szociális testvériességgel” az „egyéniességek testvériségét” állította szembe: a tömegek harcait elutasította, s a „szocializálódó világra” jellemző „nyájösztönnel” szemben a művész-életek „örök vágyának”, „a társadalomtalanságnak” jogait hirdette. Mélyre ivódott benne egyéniesség-közösség — az ő terminológiájával szólva: *differenciáltság-hasonlóság* — hamis dilemmája. Az érzelmi forradalmár szocializmushoz vezető útján ez volt az egyik gáncsoló akadály.

S ezt az ellentétpárt csak tovább fokozta, kiteljesítette *küzdő élet és álmodó élet* szembeállítás. Megkülönböztette az ekkori Ady Anatole France és Millerand szocializmusától az Octave Mirbeau-ét és a Jaurès-ét: az előbbieket esztétikailag fogékony, álmodni tudó, előkelő, érzékeny lelkeknek, „atheni

lelkek"-nek, az utóbbiakat viszont „új nazarénusok”-nak, a műveltségre érzéketlen vad fanatikusoknak tartotta. S mégis ők jelentették szerinte a szocializmus igazi reprezentánsait, bennük látta a jövő idegenítő új embertípusát. „Octave Mirbeau bizony nem atheni lélek — írta — és nem finom álmodozó. Haragos, türelmetlen, robusztos szocialista költő. Sokkal inkább prédikátor, mint művész. Ő ti. nem Anatole France előkelő módján szocialista. Anatole France hideg bölcsességgel lett forró agitátor. Mert nagyszerű látása felismerte, hogy még nincs valami emberibb és magasabb koreszme... Már Octave Mirbeau úgyszólván beleszületett a szocializmusba, új sarj és új típusnak az embere. Mindenekelőtt harcos és hívő”. S ugyanúgy, ugyanennek az ellentétpárnak az álmodó-kontemplatív és a harcoló-cselekvő élet ellentétének a jegyében állította szembe egymással Ady Millerand-t s Jaurès-t is. „Harcra rendelt emberlénynek” fogta fel ezt az utóbbit az „esztétikus lényekkel” szemben. „Mai műveltségünk szerint szinte analfabéta” — jegyezte meg róla. (A lélek belső útját mi sem jelezte hívebben, mint hogy néhány év múlva az itt bírált Jaurès lett az eszménye.)

Egyértelműen a művész-lelkű álmodozókkal, az „atheni lelkekkel” tartott rokonságot Ady az érzelmi forradalom időszakában, az „új nazarénusoktól” „az új világ cselekvő szelvényeitől”, ezektől a „félelmes emberektől” idegenkedett. S ugyanaz a költő, aki egyik énjével a kultúrált emberi jövő zálogának tekintette a szociáldemokráciát, másik énjével félteni kezdte a műveltséget a konkrét harcoló mozgalomtól. „Csak művészt termelni: ez balga luxusa volna ez idő szerint még a szocializmusnak — írta lemondón. — Talán lehetetlenség is. Minden új művészet ma még szükségszerűen s kényszerűen polgári művészet. Még ha ostromolja is a burzsoáziát. Majd lesz valamikor igazán új művészet. Majd valamikor, ha elnémul a vad harc, s a szocialistáknak nem kell fegyveresen s tábornótűz mellett virrasztaniok.” Leszűkítettten bár — csak a mozgalom küzdő szakaszára, a „vad harcok” idejére s nem az egész szocialista jövőre vonatkoztatva —, de tovább élt itt a

heinei dilemma. A távlat és a jelen között a művész számára nehéznék, szinte járhatatlannak tűnt az út. Egyéniség és közönség, álmodó élet és harcos élet megoldhatatlannak tűnő hamis dilemmája illeszkedett be akadályként a ma valósága és a szocializmus vágyott messzesége közé. Ezen keresztül fejlődött ki mindenfajta „művész-hangulatból” eredő szocialista vonzódás fő ellentmondása: a perspektíva elvont igenlése s a konkrét politikai-társadalmi harcoktól való tartózkodás; a szó és a tett, a lelki igen és a tényleges nem ellentétben állott egymással.

S ennek az ellentétnek a következtében elhomályosult végső soron maga a távlat is. Az idegenkedve nézett út magára a perspektívára is visszahatott. Az is annyira elvonttá, távolivá vált, hogy szinte már nem is létezett, s a hit hangulatait könnyen felválthatták így a hitetlenség más előjelű pillanatai. Ez érteti meg, hogy ugyanaz az Ady, aki a francia kommün ember-változtató szerepéről szólva érvelni tudott a „modern hitetlenek” ellen, paradox módon egyben maga is közéjük tartozott, s szomorú gúnnyal tudott csak szólni az „élet mamelukjairól”, azokról, akik „megható emberi naivsággal” „az Emberség az Igazság, és a Szépség” eszméjében úgy tudtak hinni, „mintha volnának”. Mint minden csak hangulatilag megalapozott emberi magatartásban, itt is megfértek egymás mellett a legellentétebb előjelű érzések, benyomások. A lélek a pillanat szeleiben ide-oda ingott.

Az emberiség megváltozását, „újjászületését”, a belső kulturáltság megvalósulását, a méltóságérzet felébredését remélte Ady a szocializmustól? Igen. De más írásaiban már az a gondolat élt: nem változhat soha az emberi lélek: a saját bőrünkől, saját börtönünkől nem bújhatunk ki. „Settimio mester, jobban lesz minden ha győz a szocializmus? — tette fel egyik novellaszerű publicisztikai írásában a kétkedő Ibsen nevében Ady a kérdést. — Nem csalja meg az embert a felesége, s nem kell villát építenie másnak?” S a kérdésben már az írótól adott rezignált szomorú válasz is benne volt. Benne volt a kétely.

Mint számos — a szocializmushoz vezető szükségszerű úttól, az osztályharc kemény szigorától visszariadó — értelmiségi: a biológiai determinizmus gondolatával, a változhatatlannak tekintett emberi természet szomorú érvével vélte igazolhatónak Ady Endre is a maga belső bizonytalanságait. Hivatkozott rá, hogy az emberi természet törvényei mindig ugyanazok, s így mindig ugyanaz marad a hatalomé is. Felmerült a társadalmi harcok céltalanságát hirdető kiábrándultság örök kedves érve: hatalom és erkölcs hamis dilemmája, felmerült a gondolat, hogy mindig megront az elért uralom: az ember nem képes rá, hogy felül kerülve jó maradhasson. „Jaj a forradalomnak hogyha győz, mert nyomban meghal” — írta egyik cikkében keserűen Ady. Másutt meg — részletezőbben — így fejtette ki ugyanczt a gondolatot: „A sikerig forradalmár az ember, s a siker után szomorú, féltudatos rettegéssel védekezik a forradalom ellen. Mert minden forradalom új embereket akar a régiek helyébe. S Krisztus-lelkűeknek kellene lennünk, hogy könnyen engedjük át másoknak könnyel és vérral szerzett pozícióinkat.” Úgy vélte Ady: a megváltozhatatlan emberi természetnek, az örök önzésnek szükségszerű következménye, hogy „a hatalomra-jutás forradalomellenessé teszi még a bombavetőket is”. „Ha pedig az anarchisták jutnának hatalomra, ők is konzervatívok és korruptok volnának . . .” „Aki hatalomra jut, már nem lehet az, aki volt” — hirdette lemondón. S reménytelennek tűnt előtte mindenfajta, az emberi társadalmat megváltoztatni akaró álmot. Az úttól való idegenkedés elfedte végül magát a célt is. Hangulat ügyévé vált a szocializmushoz való vonzódás; hangulat ügyévé a benne való hit.

Ez a hangulati jelleg érteti meg, hogy hol vállalta Ady 1905 s 1908 közt a maga proletárverseit, hol pedig — Oláh Gábor egykori életrajzi feljegyzése szerint — szegyenkezett kissé miattuk. A megírás ténye a vállalást mutatta. De az, hogy kötetbe ekkor még nem vette fel őket — már más előjelű érzésekről vallott. S a hangulati jelleggel függött össze az is, hogy többségükben Párizsban születtek ezek a versek. Az igent

mondás ott mindig erősebb volt. Részben azért, mert az idegenben mindig valóságosabbnak tetszhet az, ami elvont távlat csupán. Ott nem állít egzisztenciális jelleggel választás elé a konkrét napi harc, a vállalandó út. S részben azért is lehetett Párizs ösztönzőbb, mert ott volt egy erős, büszke munkásmozgalom. S egy hangulati, pusztán érzelmi jellegű igenlésnek mindig kell ilyen támasz, kellenek neki a mindennapok felszíni érvei. A hazai helyzet ezért nem túlságosan kedvezett ennek, a pusztán hangulati indítású szocializmusnak. Hiszen „a piros lobogó csak egyleti zászló inkognitójában lobogta be” még itt Budapest utcáit, a szociáldemokrácia csupán „messzi pír” volt, s „a hit még a proletár új szívekben is talminak” bizonyult. Könnyebben előtérbe törtek hát itt a hátráló, a negatív érzések: a hitetlenség hangulatai. Ez érteti meg pl., hogy kimaradtak az 1907 végén sajtó alá rendezett *Vér és Arany* c. kötetből a költő szocializmusról valló versei: nem igazolták őket az itthoni mindennapok, s a még nem a világnézet — csak a hangulat szintjén született költemények más irányú hangulati sodrásba kerülve elvesztették a költő előtt a maguk hitelét. Az elvont távlat, mint a délibáb, könnyen szertefoszlott.

Művész-hangulattól a gondolati világnézeti vállalásig

Saját találó szavával szólva „művész-hangulat” volt 1905 — 1908 között Ady Endre szocializmushoz való vonzódása, 1908 után azonban fokozatosan szűnni kezdett ez a pusztán hangulati jelleg. Az elvont távlat konkrétá változott, s mindinkább a maga egészében, a hozzá vezető úttal s harccal együtt vállalta ekkor már a költő a szocializmust. Nem lett szocialista, de annak lehetőségére — nem mint semmire nem kötelező elvont perspektívára, de mint közvetlen napi távlatra — egyértelműen igent mondott. „Már nem sugom, immár kiáltom” — írta *Az új hitvallás* c. versében 1908 májusában önmaga erről a változásról.

Életműve szerves részének tekintette ekkor már a költő a

maga proletárverseit. Nem a *Népszavának* küldött udvariassági-hangulati adót jelentették ezek csupán többé: ott volt a helyük a kötetekben is. Fokozatosan gyérültek, illetve teljesen eltűntek a cikkekből, versekből a szocialistákkal kapcsolatos fenntartások, ellenvetések. A *Csák Máté földjén* c. költemény pl. még hangsúlyozottan *ti-vers* volt: külön állt benne az *én* meg a *ti*: megszokasodtak viszont most a *mi-versek*. A megtett közeledésről a személyrag használata is tanúskodott.

S tanúskodtak róla a különféle életrajzi jellegű mozzanatok. A *Népszava* és a *Szocializmus* szerzői között állandóan jelen volt ekkor már Ady, s tüntetőn állt ki nemegyszer a szocialisták igaza mellett. Fogházbüntetésre ítélték 1908-ban Weltner Jakabot: Ady azonnal küldte neki üdvözlő lapját; „egész lelkes szeretetemet szeretném küldeni” — írta neki. S nemcsak baráti társaságban hangoztatta: „Mindennél többre becülöm, ha a szocialisták szeretnek” — ezt írta Schäffer Gyula mázolósegédhez küldött levelében is. S megszokasodtak életművében az olyan vallomások, mint pl. *A forradalmár Petőfi* c. antológia elé írt bevezetője. Elválaszthatatlanul a szocializmus ügyével kötötte össze itt Petőfi nevét és ezen keresztül a sajátját is. „Ha ma élne, biztosan Hervé volna az ő Lamartine-ja és Béranger-ja” — írta, s a párizsi kommünben futtatta ki a holt költő képzetben megnyújtott életét.

Kellettek ezek a tüntető kiállítások, hűség-nyilatkozatok. Nem valamiféle polgár-pukkasztó vadságból, gőgből: a tudatosodott társadalmi forradalmiságnak, a két-meggyőződésű forradalmiságnak volt szüksége rájuk. Annak az Adynak kellett nem szocialista létére is a szocializmusban való makacs, töretlen hit, aki úgy volt antifeudális forradalmár, hogy közben a kapitalista demokráciák valóságos arcát s a hazai polgárság igazi jellegét is látta, értette már. Csak a szocialista munkásmozgalom léte adhatta meg ennek a költőnek azt a távlatot, ami nélkül nincs semmiféle társadalmi forradalmiság. A szocializmus perspektíváját látva lehetett csak összeegyeztetni a polgári célokért való küzdést s a polgári társadalomból való kiábrándultságot. Ennek a távlatnak a birtokában őrizhette meg csak a megkészt

demokratikus forradalmár a forradalmi elant, szenvedélyt: a harcok értelmébe vetett hitet.

A távlat gondolatával forrt össze Adynál, a tudatosodott társadalmi forradalmárnál, a szocialista munkásmozgalomhoz való vonzódás. Mi sem mutatta jobban ezt, mint hogy a *jövő* volt verseiben az ehhez a témához társuló kulcsszó. „*A jövőendő fehéreit*” jelentették a „*szűz proletár-seregek*”, „*egy szép jövőről*” beszélt szerelmesen *A proletár fiú versének* édesapja is. „*Május: az az örök emberálmom — A jövő harsonája*” — hirdette a *Bús Ahaszvérok májusa*. „*Homlokukon ábrája a Jövőnek*”; „*Rájuk van a Jövő vetve*” — írta *A ma kiebrudaltjai*. „*Ez a jövő a kész Jövő*”. „*Mi vagyunk: Jövő és Igazság*” — hangzott *A Hadak Útjának* büszke szózata. „*Nem siratjátok a múltat — Jönnek új varjak, új mezők. — Szent madarak, mindig lesztek — . . . — Ti vagytok: a boldog élet*” — biztatta a kivetetteket a *Varjak szent madarak* groteszk vallomása. A munkásosztály ezekben a versekben s így a költő tudatában is a legyőzhetetlen holnappal, a jövővel azonosult.

S nem elvontan élt többé ez a hit. Ha korábban jobbára csak a francia munkásosztály erejét látva tűntek fel a költő írásai-
ban ünnepi szavak, most elsősorban a magyar proletariátus lett az ihlető: a költemények többsége (majd háromnegyedük) — a korábbiakkal ellentétben — itthon íródott. S a cikkek is elsősorban az itthoni munkásság erejéről hoztak híreket. „. . . ma Magyarországon elhallgatva, de mindenkitől látva nagyobb kérdőjel van az égen Jehovánál, s a vallási szekták apró gyáva istenénél” — írta a költő dacos kihívással: a munkásmozgalomban látva a megváltó új istent. „A szocialistákon kívül nincs a magyarországi tömegekben öntudat és kultúrerő” — hangzott a szava. Olyan országnak látta hazáját, ahol minden elintézni való a munkásosztályra vár: „ahol a polgárságot akarata ellen a polgárság ellenségének, a proletárságnak kell talpraállítani”. Az alkotó magyarság egyetlen biztosítékát ebben az osztályban vélte felfedezni. Úgy ítélte meg, hogy minden teremtő lendület hozzá kapcsolódik, még az irodalmi forradalmat is a proletariátus létével kötötte egybe. Ahogy az

Irodalmi háborúság és szocializmus c. cikke írta: „Örülök, hogy én írhatom meg véletlenül legelőször, de mindenesetre legnyíltabban, hogy ez az egész új, mai irodalmi kalamajka, sohse lett volna meg a szocializmus magyar felnövekedése nélkül. Gazdaságilag a legokosabb isten se tudná, mikor szabadít fel bennünket a szocializmus, de a lelkeinket kezdi már szabaddá tenni”. „Ez az új irodalom, ha messziről a feudális vagy polgári szemekben nem is tetszik szocialistának -- folytatta tovább — (valószínűleg nem is az), a szocializmus által, a szocializmus révén van”.

A munkásosztályban fogódzott meg Adynak, a két-meggyőződésű forradalmárnak minden reménye, ez az osztály adta meg neki — végigjárva meddőn a „tarkult eszmék Kálváriáját” — a nélkülözhetetlen távlatot, a szabad kitekintést a jövő felé. Helyzetdal voltában is a költő érzéseit fejezte ki így a *Proletár fiú verse* c. költemény. Nem az „egyszerűség derviseinek fizetett adó” volt ez, mint Bölöni György vélte, de mélyről jövő igaz hitvallás. A *Népszava* gyermekrovatának írta versét a költő, de mint minden nagy írónál, a felnőtt élménye, mondandója jelent meg a gyermeknek szóló műben. Az egyéniség egyéniség maradt álarcot öltve is:

Az én apám, ha egyet szólna,
Hajh megresegnének sokan,
Végig annyan nem élnének
És boldogan.

Az én apám dolgozik és küzd,
Nála erősebb nincs talán,
Hatalmasabb a királynál is
Az én apám.

„Az én apám . . .”, „az én apám . . .” ismétlődött meg minden versszak elején az azonos nyelvtani funkciót betöltő szintagma. S mintegy felkiáltásszerűen, mintegy pontot tevően ezzel is zárult a költemény. Tartalmat hordott ez a folyvást visszatérő birtokos jelzős szerkezet: érzést szuggerált. A központi mondandó fejeződött ki rajta keresztül; kifejeződött a

költőben ott élő bámulat, csodálat. Mert maga Ady vallott ezen a zsáneralakon, a proletárfiún át. Ezzel „*az én apám*”-at mondó várakozással, odaadással és gyermeki hittel nézett fel ő is a munkásosztályra. Felnézett reá, támaszt kereső, bízó gyermekként.

Igaz: az érzelmi forradalmiság időszakában is voltak már Adynak ehhez hasonló hódoló szavai a proletárokról. A *Csák Máté földjén* c. költemény is daccal hirdette: „*Csák Máté földjén ti vagytok az isten*”. De itt még merő romantika volt ez a kijelentés, heroizáló mitizálás csupán, s nem élményszerű, mély felismerés. A szocializmusra való igent-mondás ekkori elvontsága nem utolsósorban ilyen heroizáló mitizálásokban is kifejeződött. Az absztrakt szemlélet s a belőle credő tartalmi végiggondolatlanosság mint mindig, itt is romantikus elnagyoltságot vont maga után. A távlat-vállalásban végbement változás ott tükröződött a két versnek, a *Csák Máté földjén* c. költeménynek és a *Proletár fiú versének* a megformálásában is. Nem véletlen, hogy a *Csák Máté földjén* a távolban, Párizsban íródott, a *Proletár fiú verse* pedig a „közelben”, idehaza Pesten. Jelképes volt itt a keletkezési hely, jelképes az életrajzi távolság, illetve közelség. Mert nemcsak a megírás helyét, de ez határozta meg a megformálást is: a távolság, illetve a közelség volt a központi formai jellemző. Kívülről, a távolból beszélt a *Csák Máté földjén*. Ha más nem, de a költői helyzetteremtés már egymagában utalt erre, mint „*beteg embert*” distanciózta magát a versnek a hőse a munkásosztálytól. A *Proletár fiú verse* viszont teljesen közléről, belülről szólt: „*az én apám*”-ról vallott.

S a lírai szituáció-teremtésen túl a távolról való elvont, illetve a közléről való konkrét látás irányába hatott a hős-választás, helyesebben a benne megnyilvánuló eltérő szemléletmód is. Az egyik költeményben maga a költő, a már felnőtt ember, a másikban viszont egy elképzelt gyermek szólt. Mindkét hős ugyanazt mondta. Mindkét költeményben nagy érzelmi intenzitást tükröző stílári alakzatok (fokozások, ismétlések), nagyságra utaló szavak (*nagy, büszke* stb.), grammatikai fokozások (*nagyobb, jobb, hitványabb* stb.) jelezték a belső elragad-

tatást, a belső hevülést. De ami a felnőtt beszédében romantikus túlzásként, távolságot, idegenséget jelző mitizálásként hatott, az a gyermek szavaiban hitelt, érvényt kapott: közeli s emberi volt. A gyermek minden romantika nélkül láthatta óriásnak apját: az ő részéről természetes, igaz, belülről való látás volt az, ami a felnőtt esetében kívülről való heroizálást jelentett csupán.

S végül a közelből és a távolból való látás különbségére utalt a reális köznapi mozzanatok jelenléte s — a másik esetben — hiányuk is. A *Csák Máté földjén* a maga egészében nagy-kezdőbetűs, illetve képszerű — metaforikus és metonimikus — elvontságok messzi világában, „*Csák Máté földjén*”, a „*Tisza körül*”, *hitvány Nérók* közt, a *Szó*, a *Szépség*, a *Ma*, a *Holnap* sejtető, távolító absztrakciói közt játszódtott. A *Proletár fiú versében* viszont minden a tényleges realitások közt, lent a valóságban, a hétköznapokban. Nem sikkadt el a közvetlen közel, vele együtt jelenítődtek meg a messzi távlatok. Az egyes szakaszok ellentéteket villantó felépítése innen adódott. Úgy látszott itt az apa nagysága, jósága, büszkesége, hatalmas ereje, hogy egyben feltűnt az izzadva robotoló, megalázott, „*kopott kabátú*”, „*bús*”, „*szegény ember*” is. Látszott a valóságos ember, a tényleges proletár. Eszményítő és reális látás a jól megválasztott lírai hősnő, a gyermek központi alakján át maradéktalanul egybefonódhatott. Az elvont távlat konkrétá változott.

Nemcsak két vers, de két pályaszakasz közti különbséget tükrözött vissza a *Csák Máté földjén* és a *Proletár fiú verse* látásmódja közti különbség. Az érzelmi forradalmiság időszakának romantizáló „vörös csillagokat”, „vörös napokat” idéző elvont szemléletével szemben egy alapjaiban módosult konkrét, valós látás jellemezte már általában is Ady 1908 utáni proletárköltészetét. Nemcsak a lehetőségekkel, de az adottságokkal is számolt már ekkor a költő. Nem egy távoli izom-kolosszus, elmitizált megváltó erő volt többé számára a proletariátus; de úgy jelent meg, ahogy a valóságban élt: az élet széleire szorítva, üldözöttként és kivetettként. A proletárversek pátozába deheroizáló, romantika-ellenes tendencia vegyült.

„Rongyos hadak”, „rongyosok, emberordasok”, „sápadt munkásgyerekek” tűntek fel Ady ekkori verseiben, „az elnyomottak a senkik” jöttek rendre, „húsz esztendő's legénynek vackán” álmodott a nyomor, s „százezernyi kábát” útra kísérőn a verkli olcsó muzsikája szólt. „A ma kiebrudaltjainak” világa volt a proletariátusé, „helóta nép, helóta költő” került itt együvé. S a deromantizáló tendenciát mintegy betetőzőn, a *varjú* lett a munkásosztályt képviselő jelkép. Ez szállt proletár-turulmadárként. „*Varjak, varjak, kóbor varjak, — Trágyás mezők szabad népe, — Madár szalon söpredéke*” — hangzott róluk a szó. Mint saját magához hasonló kivetettekhez, otthontalanokhoz vonzódott immár a munkásosztályhoz a költő. A verseiben jelentkező deheroizáló, deromantizáló tendenciának tartalmi jelentése volt: a romantikus érzelmi forradalmisággal szemben a tényekkel számot vető, kemény helytálló, társadalmi forradalmiság tükröződött benne.*

Igaz: a deheroizálás általában a kiábrándulás, a szkepszis, a vesztett illúziók művészi eszköze (Mikszáth regényei tanúskodnak pl. erről). Adynál azonban nem önmagában, de szenvedélyes jövőt idéző pátosszal volt egybeolvadva ez a hőstelenítés. A deromantizáló tendencia és a *jövendő* mint kulcsszó együtt, közösen adta a proletárversek belső tartalmi szerkezetét. S ebben az összetételben már nem kételyt, de kemény, valós látást, gondolkodó erőt idéztek az egymásra halmozott nyomasztó színek. Jelezték a reális látást, a konkrétá vált távlatigenlést. Jelezték, hogy nem valamiféle elképzelt romantizált erő, nem a munkásosztály mint idea volt itt többé a remények záloga, de a valóságos — a megtörten élő és mégis jövőt jelentő — proletariátus. Jelezte ez a konkrét, valós látás a gondolkodó ember erős jelenlétét.

Az érzelmi forradalmár a maga romantikus, szubjektivizáló, individuális megváltódás-vágyában mindig csodára várt, déli-

* Az idézett versek: A Hadak útja, Történelmi lecke fiúknak; Pannonia grófnő szekere; Az Isten harsonája; Álmodik a nyomor; Gálás vasárnapi nép; A Ma kiebrudaltjai; Küldöm a frigyládát; Varjak, szent madarak.

bábokat festett a valóság fölé. Az értelem azonban a tényekhez tapadt, az adottságok között keresett utakat. S a proletariátust egyszerre tépett, űzött „helóta népnek” s ugyanakkor a „jövendő fehéreinek” látó kettős szemlélet már a tudatosodott társadalmi forradalomról vallott. Arról az emberről, ki végiggondolva kora életét, felmérte, tudta, hogy nincs számára más út: a munkásosztály az egyetlen menedék. A szocializmus-hoz való pusztán érzelmi-hangulati vonzódás gondolati-világ-nézeti vállalássá lett. Olyan vers, mint a *Menekülés úri viharból* híven tanúskodott erről a fordulatról.

Nem a sokszerű, de a felszín alatti lassú, latens változások időszaka volt a magyar társadalom életében az 1908–1912 közötti. S ilyen volt ez Ady Endre fejlődésében is. Míg 1905-ben egyszerre, hirtelen történt a hangváltás, 1908 után szinte észrevétlenül ment végbe mindez. Fokozatosan gyűltek fel azok a különféle, apró színező mozzanatok, amelyek a maguk összességében az új költői periódus meglétét végül is vitathatatlaná tették. Ezen a lassú, latens fejlődésen belül azonban mindig akadtak kielező situációk: tudatosító, gyorsító szakaszok. Ilyen volt pl. 1908 vége: a duk-duk-affért követő néhány hét. Nem véletlen, hogy ekkor íródott meg a munkásosztály-hoz való változott viszonyt legpregnansabban jelző vers: a *Menekülés úri viharból*.

Hídeg, komor magány övezte ekkor az Érmindszenten tartózkodó Adyt. Hóba temette a falut a korán beköszöntő tél. 1908. nov. 22-én a „rettenetes hó” miatt panaszkodott már a költő. S ez a havas bezártság szinte szimbolikus volt. A világtól messze űzöttnek, magányba zártnak érezte magát a meggyötört ember nemcsak a mindszerenti hétköznapiakban, de a sorsa szintjén is. „Az Új Idők cikke miatt az egész világ becsapta az ajtót . . . előttem. Rémes levelek jöttek és jönnek” — panaszolta öccsének a duk-duk-cikk hatását. Összekuszálódott teljesen élete. Úgy látszott: kimarja magából minden közösség, nincs számára sehol befogadó otthon. Visszafelé tudta: nem indulhat többé, a falusi Magyarországhoz nem vezethet út. Az erről hírt hozó *Ond vezér unokája, Egy régi tor, Az elsüllyedt*

utak mind ekkor íródott. S ha más nem, a duk-duk a maga elhibázottságában is tanúskodott róla, hogy nemcsak a múltat, de nagyon idegennek, távolinak érezte magától ekkor már a költő a kibontakozó új világot, a polgári rendet is. Az érmind-szenti korai befalazó téiben, a szorító magányban a lélek válaszút előtt állott: döntenie kellett, hová is tartozik. S az ekkori tépelődések során íródott meg a munkásosztályhoz szóló prózai hitvallás: az *Irodalom és szocializmus* c. cikk. S ekkor íródott meg a hitvalló vers is: a *Menekülés úri viharból*.

Minden vihar, úri vihar,
Áldott átok:
Közelebb hoz tihozzátok.

Mindig jobban veri szívem
A nagy átok:
Mért nem megyek tihozzátok?

Mit ér az én rongy-életem?
Úri átok,
El kell mennem tihozzátok.

Hogy fogadtok egy jövővényt?
Átok, átok.
S mégis futok tihozzátok.

Nincs már a magyar ég alatt
Csak vad átok.
Szabad mennem tihozzátok?

Hajt felétek nem gyávaság,
Csak egy átok.
Mehetek-e tihozzátok?

Óh, én rab atyámfiai,
Nem fog átok:
Elmegyek én tihozzátok.

Az otthontalanságból való hazatalálás, az otthon-találás verse volt ez a költemény. Ez a mondandó határozta meg a szerkezet ívét. Ady, mint általában, itt sem csupán leírt, de megjele-

nített: ábrázolta a végső eredményhez vivő belső folyamatot. Látszott a döntést megelőző vívódás, töprengés. Mozgássá oldotta, dramatizálta az alapvető élményt a lírai erő: három szerkezeti részből állt így a költemény. A közeledés szándékától (1–3 szakasz) a másik féltől tartó bizonytalankodáson, a bonyodalmon át (4–6 szakasz) vitt a vers a végkifejletig: a befejező határozott kijelentésig. Felhangzott a korábbi kérdőjelekkel szemben a biztos, szilárd szó: „*Elmegyek én tihozzátok*”. A dráma véget ért. Az otthontalan lélek az otthontalanok közt otthonra lelt.

Nem volt jelen ebben a versben ez a szó hogy: otthon. De a képek beszéde, a nyelvi eszközökkel megjelenített dráma mégis egyértelműen ennek kereséséről hozott hírt. Az *átok-tihozzátok* volt a versen végigvonuló monoton rímpár. Jelezte ez a két szembenálló erőt. S a kettő között kereste útját a dráma főhőse, a magányos ember, az elszigetelt *én*. Mert személyragokkal s a névmás olykori felesleges használatával is kiemelten („*Elmegyek én tihozzátok*”) az *én* volt itt a főhős. S az egyik oldalon szembenézett vele a *vihar*, az *átok*. Nemcsak közvetlen értelmi jelentésükkel, de pusztán formális jellegükkel, ember-nélküliségükkel, elvontságukkal, mint dologi, illetve gondolati nevek, egymagukban is idegenséget, otthontalanságot szuggeráltak ezek a szavak. A másik oldalon, a drámát feloldón, megjelent viszont a személyes névmás, megjelent a *ti*. Nem munkásosztályt, nem proletariátust, nem valamiféle elvont főnevet mondott a költő: hangsúlyozottan személyes névmást használt. A *ti* ott nem pusztán mint semleges szófaj élt: tartalmi, világnézeti jelentése volt. Az embertelenség erőivel, a *viharral* és az *átokkal* szemben az emberi kifejezője volt. Érződött, hogy hozzáfordulva, a *ti*-hez fordulva a többesszámhoz, az otthont ígérő emberi közösséghez, a rejtő erőhöz fordult az *én*. Mint tartalmi meghatározó a régies csengésű *atyámfiai* tűnt fel csupán a *ti* névmás szinonimájaként („*Óh, én rab atyámfiai*”). A maga vallásos jellegével, meleg közösségi tartalmával egyaránt beszélt ez a szó. Mint a hívők gyülekezetébe, úgy ment az *én* a *ti*, a munkásosztály felé: az *átokból*, az

cimbertelenből, az elidegenítő otthontalanságból ment a megváltást ígérő emberi közösség felé, ment az otthon felé.

Hiányzott azonban ennek az útnak a leírásából minden romantikus pátosz. A korábbi nagy hitvalló verssel, a *Csák Máté földjén*-nel szemben dísztelenség jellemezte ezt a költeményt. Ott ritmusváltások, emelkedő s ereszkedő lábak nyugtalan cseréje, ciklikus anapesztusokkal, illetve daktilusokkal való gyorsítások, inverziók, felkiáltások, halmozások, fokozások jelezték a belső érzelmi áradást, a lázas hangulatot: itt viszont puritán egyszerűség, aszketikus szigor jellemezte mindvégig a formát. Nem a színeket villantó, pompázó érzelem, de a szikár, dísztelen gondolat beszélt.

Nemcsak az otthontalálás, de a gondolkodói szigor verse is volt egyben a *Menekülés úri viharból*. A legegyszerűbb ritmikai hangon, ősi nyolcasként is ütemezhető trocheusokban, ebben a megmerevítő, kattogó szimultán ritmusban szóltak mindvégig a sorok. S darabos keménységet sugallt a szó-megválasztás is. A magyar nyelvben viszonylag kevés a rövid szó, itt viszont ezek voltak túlsúlyban: a vers szavainak majd 30 százaléka egy-, s több mint 50 százaléka egy-, ill. két-szótagú volt. Ezzel a kurta szavakat egybetorlató darabossággal is fokozódott a hangsúlyozott, akart dísztelenség. S mint az értekező stílusban szokásos: a főneveké s főleg az összekötő, viszonyt jelző segédszavaké volt a vezető szerep a szófajok közül. Puritánságot sugallt ez a szótani sajátosság, mint ahogy azt sugallt a rímelés hangsúlyozott monotonija is: a maga elnyújtó hosszú á-ival variációs refrénként is értelmezhetőn vonult végig a versen az *átok-tihozzátok* rímpár. S megsokasodtak a befelé révedő, választ nem kapó kérdő mondatok: a *fünnődő kérdések*. Ez volt az egyetlen stiláris ék. A lélek nem ujjongott, de gondolkodva maga elé nézett. A megformálás puritánsága, dísztelensége a maga egészében jelezte, hogy nem az érzelem, nem valamiféle felszíni hangulat, de a törvényeket látó s felmérő gondolat volt itt a döntést létrehozó uralkodó erő. A mélyről jövő sorsszerű elszánás megfontoltan töprengőn s egyszerűen beszélt.

„Kötésünket a Sors akarta” — írta nem sokkal később a *Kül-*

döm a *frigyldádát* c. versében a költő, s ott rejtett ennek tudata a *Menekülés úri viharból* soraiban is. Nem romantikus megváltó-dás-vágy, de szikár, komorló szükségszerűség vitt itt a végső elhatározás felé. A *Csák Máté földjén* soraiban a jövő fénye villant, hívott a messzeség, s emberföldrötti mitikus erővé nőtt a felmagasztalt hős, „istent” jelentett a proletariátus. Egy diadalmas harcot megjelenítő felfelé menő igei fokozás („szégyeld, vív, ujjong”) jelezte itt az idő szárnyalását: a győzelem eljöttét. A *Menekülés úri viharból* ábrázolásából viszont — annak ellenére, hogy Adyban a távlat ekkor már szilárdabban élt — hiányzott a biztató remény. S nem emberföldröttien, de nagyon is egyszerűen, mint „rab atyámiai” jelentek meg mindvégig az otthont adó hősök. Nem látszottak sehol a holnapok, csak a múlt, csak az átok űzött: az okra és nem a célra esett a hangsúly.

Éppúgy, mint a megformálás puritán, gondolati volta: a szubjektív, érzelmi jellegű vonzódással szemben a létrejött szövetség objektivitását, törvényszerűségét hangsúlyozta ez a nem romantizáló, de realiztikus, okadatoló megjelenítés. S erre utalt a szerkezet iránya is: a szubjektívtől ment az objektív felé. Az egyéni problémákkal indult a költemény. Utána látszott, hogy az egyén számára talán nem is lesz megoldás ez az akart társulás: „*Hogy fogadtok egy jövevényt?*” — hangzott a szomorú kétkedés. S ennek ellenére folytatódott tovább a menés, közeledés: objektív erők: a magyar ég „vad átka” („*Nincs már a magyar ég alatt — Csak vad átok*”), s egy határozatlan névelővel ellátott, s éppen ezért sorsszerűnek érzett a világ egészét befogó átok („*Hajt felétek nem gyávaság — Csak egy átok*”) indokolta itt az együvékerülést. Nem a szubjektív vágyak, vonzódások: ható törvények, felismert okok s igazságok hajtották egymás felé a *ti*-t és az *én*-t; nem a szubjektivitás, de az objektív szükségszerűség; nem az érzelem, de a gondolat parancsolt. S éppen ezért nem ingatag s hangulati jellegű, de mint minden gondolati-világnézeti felismerésen nyugvó emberi kapcsolat, tartós s szilárd volt immár ez a szövetség. Romantikus, érzelmi jellegű vonzódásból, „művész-

hangulatból” tudatos, megalapozott társulássá vált. A valóságot látó s felmérő értelem állott mögötte szigorú őrként. — Elsősorban nem a költőn múlt, hogy ebből a vállalásból mégsem lett messzire szóló, végleges szövetség. Az egykori hazai munkásmozgalom szubjektív felkészületlensége jelentette itt a legfőbb buktatót. De ennek tárgyalása külön tanulmány feladata már.